

Διαπολιτιστική Ψυχολογία και Ομαδική Ανάλυση

Αθήνα 27/01/2001

Αν και η αναφορά των ψυχολόγων στις ιδιαιτερότητες των διαφόρων πολιτισμών χρονολογείται από τον δέκατο ένατο αιώνα, η διαπολιτιστική ψυχολογία αποτελεί ιστορικά έναν από τους πιο πρόσφατους κλάδους της ψυχολογίας. Η ψυχολογία χαρακτηρίστηκε, κατά το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας της, από την τάση να μελετά τα ψυχικά φαινόμενα των Ευρωπαίων και των Αμερικανών και να θεωρεί ότι οι γνώσεις που αποκόμιζε είναι καθολικές – αφορούν δηλαδή όλους τους ανθρώπους ανεξαρτήτως εθνικότητας και πολιτιστικής ταυτότητας. Οι έρευνες όμως κυρίως των ανθρωπολόγων αλλά και των κοινωνιολόγων και των ιστορικών έφεραν στο φως ευρήματα τα οποία κλόνισαν συχνά αυταπόδεικτες ψυχολογικές αλήθειες.

- *Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι οι έρευνες της Margaret Mead. Ανακάλυψε ότι σε κάποιους πολιτισμούς (ν. Σαμόα) η εφηβεία δεν χαρακτηρίζεται από τις γνωστές σε όλους μας (εσωτερικές και μη) συγκρούσεις, ούτε από την χαρακτηριστική για εμάς συναισθηματική αστάθεια. Την ίδια εποχή όμως οι ψυχολόγοι – και τολμώ να πω μέχρι και σήμερα κάποιοι – εξηγούσαν αυτά τα φαινόμενα αναφερόμενοι σε φυσιολογικούς ή άλλους ψυχολογικούς μηχανισμούς αποδίδοντας τους καθολικό χαρακτήρα.*
- *Άλλο ένα τέτοιο παράδειγμα είναι οι έρευνες του ιστοριογράφου Phillip Aries. Σε αυτές προκύπτει ότι μόνο στους νεώτερους χρόνους η παιδική ηλικία γίνεται αντικείμενο ιδιαίτερης προσοχής από την οικογένεια με το να προστατεύεται και να απομακρύνεται το παιδί από τον κόσμο των ενηλίκων. Πολλοί ψυχολόγοι αντίθετα υποστηρίζουν ότι η στοργική και προστατευτική συμπεριφορά μας προς τα παιδιά έχει μάλλον ενστικτώδη γενετήσιο χαρακτήρα και άρα υπάρχει σε όλους τους ανθρώπους.*
- *Ανάλογη τύχη είχαν και κάποιες θεμελιώδεις αρχές της ψυχανάλυσης. Ο Bronislaw Malinowski ανακάλυψε ότι στα νησιά Trobriand την εκπαίδευση των εφήβων την αναλαμβάνει ο αδελφός της μητέρας και όχι ο πατέρας με αποτέλεσμα τα παιδιά να εκφράζουν μια ασυνείδητη επιθετικότητα μέσω π.χ. των ονείρων τους προς τον εκπαιδευτή τους. Από την ψυχαναλυτική σκοπιά θα περίμενε κάποιος η επιθετικότητα να εκφραστεί προς τον πατέρα ως διεκδίκηση της μητέρας. Ο ίδιος μάλιστα ο Freud θεώρησε τόσο σημαντικό και πρωτογενές το λεγόμενο οιδιπόδειο σύμπλεγμα που του έδωσε τον χαρακτήρα ιστορικού και ανθρωπολογικού σταδίου ανάπτυξης της ανθρωπότητας στο βιβλίο του "Τοτέμ και ταμπού".*

Είναι λοιπόν προφανές ότι η προέκυψε η ανάγκη για τους ψυχολόγους να επαληθεύσουν και να αναστηλώσουν τις θεωρίες τους εμπλουτίζοντάς τις με τέτοιου είδους ευρήματα. Θεωρήθηκε λοιπόν αναγκαίο να αντιπαραβάλλονται τα φαινόμενα που μελετώνται με ανάλογα σε διαφορετικά πολιτιστικά πλαίσια. Θεωρήθηκε δηλαδή ότι για να διατυπώσει κανείς μια θεωρία ικανή να εξηγήσει την ανθρώπινη συμπεριφορά επιστημονικά και αδιάβλητα θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει και την επιρροή που τυχόν ασκεί ο πολιτισμός που ζουν και αναπτύσσονται τα άτομα που μελετά. Η εγγενής όμως αδυναμία της δυτικής σκέψης να θεωρεί ως αντικειμενική

μόνο την έξωθεν παρατήρηση κάνει αδύνατη την περιγραφή και την ανάλυση των ιδίων πολιτιστικών παραγόντων. Ο μόνος λοιπόν δρόμος που απομένει είναι η διαπολιτιστική έρευνα η οποία χρειάζεται ως μέτρο σύγκρισης. Σε αυτή την περίπτωση αναζητείται το κοινό που έχουν μεταξύ τους από ψυχολογικής άποψης οι εκπρόσωποι των διαφόρων πολιτισμών.

- *Για παράδειγμα θα μπορούσε κανείς να αναφέρει την επίδραση του περιβάλλοντος στις ψυχικές λειτουργίες: οι Reuning & Wortley αναφέρθηκαν στην τάση να χειροτερεύει η ακοή των ανθρώπων στα αστικά περιβάλλοντα (π.χ. ΗΠΑ, Δανία) αποδεικνύοντας ότι η ακοή των κατοίκων της ερήμου Καλαχάρι είναι πολύ πιο ευαίσθητη σε υψηλές συχνότητες.*
- *Ένα ακόμα παράδειγμα: η σύγκριση της οπτικής αντίληψης των χρωμάτων και της λεκτικής τους έκφρασης σε διάφορες γλώσσες και πολιτισμούς οδήγησε στο συμπέρασμα ότι τα διάφορα χρώματα εισήχθησαν σταδιακά στις διάφορες γλώσσες ως αποτέλεσμα ιστορικής – πολιτιστικής ανάπτυξης (Μαύρο, άσπρο – κόκκινο – πράσινο, κίτρινο – μπλε – καφέ – μοβ, ροζ, πορτοκαλί και γκρι) Berlin & Kay.*

Οι ίδιες όμως αυτές οι διαπολιτιστικές έρευνες έφεραν στο φως και τις διαφορές που προκύπτουν ανάμεσα στους πολιτισμούς. Και στα δύο παραπάνω παραδείγματα είναι εμφανές ότι οι ερευνητές εντάσσουν τους πολιτισμούς που μελετούν σε κάποια κλίμακα πολιτιστικής ανάπτυξης με κορυφαίο και πάλι τον σύγχρονο δυτικό πολιτισμό. Προκύπτει όμως ένα σοβαρό ερώτημα: ποια από τα στοιχεία που συνθέτουν τον λεγόμενο "δυτικό πολιτισμό" είναι χαρακτηριστικά της ανάπτυξης και άρα μπορούν να αναπτυχθούν και σε άλλους αναπτυσσόμενους βιομηχανικά και οικονομικά πολιτισμούς; Αντίστοιχα ποια από αυτά είναι κατ'εξοχήν "δυτικά" και δεν απαντώνται αλλού; Τα ερωτήματα αυτά γίνονται καίρια αν αναλογιστεί κανείς την πιεστική τάση που δέχονται όλες οι χώρες για αύξηση της καταναλωτικής τους ικανότητας και χρηματιστηριακή ενοποίηση. Στην διαπολιτιστική ψυχολογία υπάρχει σωρεία αποδείξεων για την ταύτιση της ανάπτυξης με χαρακτηριστικά κατά μία έννοια αποκλειστικά "δυτικά" τα οποία δεν είναι νομοτελειακά και τα οποία επιδέχονται εναλλακτικές λύσεις.

- *Π.χ. αν για την αγγλοσαξονική νοοτροπία οι πολιτικές κατευθύνσεις "φιλελεύθερος" και "συντηρητικός" θεωρούνται αντίθετες και αλληλο-αποκλειόμενες αυτό δεν ισχύει για τις μεσογειακές και τις λατινοαμερικάνικες νοοτροπίες. Αντίστοιχα σε σειρά διαπολιτιστικών ερευνών στην Τουρκία φαίνεται ότι οι έννοιες "ατομισμός" και "συλλογικότητα ή κολλεκτιβισμός" επίσης δεν είναι στην κοινή γνώμη αντίθετες και αλληλο-αποκλειόμενες.*

Επιπλέον υπάρχει και σωρεία – κυρίως περιγραφικών – ερευνών που ασχολούνται την ιδιοσυστασία, τα ιδιαίτερα και ανεπανάληπτα χαρακτηριστικά που έχει κάθε πολιτισμός.

- *Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι οι έρευνες γύρω από γιαπωνέζικη "amae" – πρόκειται για ένα είδος κοινωνικοποίησης όπου ένα νεαρό άτομο επιλέγεται να ανατραφεί ή να διαπαιδαγωγηθεί αν θέλετε από κάποιον ισχυρότερο και κοινωνικά ανώτερο στον οποίο αμοιβαία οφείλει υποχρέωση.*
- *Αυτής της κατεύθυνσης είναι και η μελέτη της παραδοσιακής αξίας "φιλότιμο" στην Ελλάδα από τους Βασιλείου και τον Τριάντη (ο μέσος Έλληνας το περιγράφει ως εξής: χάρισμα, ευγένεια, ευσυνειδησία, αρετή, ευαισθησία). Ενώ αντίστοιχες είναι και οι έρευνες που αναφέρονται στην φιλιππινεζική "rakikisama" – η οποία σημαίνει την εναρμόνιση της συμπεριφοράς κάποιου σύμφωνα με τα πρότυπα της ομάδας που έχει ταυτιστεί.*

Η ίδια αυτή η σύγκριση των διαφόρων πολιτισμών ως ισότιμων και ιδιαίτερων είναι μια τάση που δημιουργείται μοιραία λόγω της ραγδαία αναπτυσσόμενης επικοινωνίας μεταξύ των εκπροσώπων διαφόρων πολιτιστικών ομάδων. Αυτό είναι ένα φαινόμενο που αναπτύσσεται σταθερά σε πολυεθνικές κοινωνίες όπως π.χ. οι ΗΠΑ, αλλά διογκώνεται με την μαζική μετανάστευση, την ανάπτυξη των μεταφορικών και επικοινωνιακών μέσων και την διεύρυνση τεχνικών, οικονομικών και διοικητικών πρακτικών. Έτσι η διαπολιτιστική ψυχολογία ήρθε να απαντήσει και σε μια αντικειμενική ανάγκη τόσο σε διεθνικό επίπεδο όσο και σε εθνικό: πρόκειται για την διευκόλυνση των *διαπολιτιστικών επαφών* και την πρόληψη των τριβών ή συγκρούσεων που αυτές εγκυμονούν. Γι' αυτό και η έρευνα των διαφορών μεταξύ των πολιτιστικών ομάδων

αποκτά ιδιαίτερη σημασία μια που οι διαφορές πολλές φορές προσδιορίζουν και την φύση των εμποδίων στην επικοινωνία.

- *Κάθε είδους δραστηριότητες και επικοινωνιακές καταστάσεις που περιλαμβάνουν αλληλεπιδράσεις μεταξύ εκπροσώπων διαφορετικών πολιτιστικών ομάδων ορίζονται ως διαπολιτιστικές επαφές. Ο μετανάστης που μεταφέρεται σε κάποιο μαζικό κατάλυμα σε άλλη χώρα, το χτίσιμο μιας χριστιανικής εκκλησίας σε μια μουσουλμανική πόλη, η ορκωμοσία ενός μουσουλμάνου βουλευτή στο ελληνικό κοινοβούλιο, η αναζήτηση κάποιου με κοινά ενδιαφέροντα στο internet ή ο τουρισμός είναι επίσης διαπολιτιστικές επαφές.*

Τι είδους εμπόδια συναντώνται συνήθως στην διαπολιτιστική επικοινωνία.

Το πρώτο από όλα είναι ο *εθνοκεντρισμός* ή η ενδο – ομαδική μεροληψία που εκφράζεται με την αυθόρμητη τάση να ξεετάζονται οι άλλες ομάδες ή εθνότητες με βάση τα δικά μας πρότυπα, να τοποθετούμε την δική μας ομάδα ή εθνότητα στην κορυφή και τους άλλους χαμηλότερα και γενικώς να θεωρούμε ότι "οι δικοί μας είναι οι καλύτεροι και οι άλλοι οι χειρότεροι". Πρόκειται λοιπόν για την αδυναμία να δούμε τον κόσμο και λίγο με τα μάτια των άλλων.

Το δεύτερο είναι η *ψευδαίσθηση της ομοιογένειας*. Πρόκειται για το γνωστό σφάλμα που γίνεται αυθόρμητα να αντιμετωπίζουμε αδιαφοροποίητα όλους ανεξαιρέτως τους εκπροσώπους μιας πολιτιστικής ομάδας σαν να κατέχουν τα ίδια φανταστικά ή αντικειμενικά χαρακτηριστικά. Θεωρούμε λοιπόν τις πολιτιστικές ομάδες ομοιογενείς υποτιμώντας τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις τους. Π.χ. προφανώς υπάρχουν ευσεβείς Κεφαλλονίτες, έντιμοι Αλβανοί, "θερμοί" Γερμανοί, λιγομίλητοι Ιταλοί, φάλτσοι Τσιγγάνοι και σίγουρα και κάποιοι από τους εκάστοτε δικούς μας δεν είναι καλά παιδιά. Όταν θα συναντήσουμε λοιπόν κάποιους από αυτούς τους απρόσμενους τύπους, δεν θα τους αντιληφθούμε – μαζί με τα ξερά δηλαδή θα καούν και τα χλωρά. Αν όμως τους αντιληφθούμε θα εξηγήσουμε την απρόσμενη συμπεριφορά τους θεωρώντας ότι τους εξανάγκασαν οι συνθήκες σε αυτήν (αν μπορούσε θα έκανε αλλιώς). Αν τώρα ο εκπρόσωπος μιας πολιτιστικής ομάδας φέρει με τέτοιο τρόπο που επιβεβαιώνει την άποψή μας για την ομάδα στην οποία ανήκει, θα δεχτούμε ότι είναι χαρακτηριστικό της ομάδας του και όχι κάτι τυχαίο ή ιδιαίτερο (τι περιμένεις, αυτοί έτσι είναι).

Το τρίτο είναι τα λεγόμενα *πολιτιστικά σύνδρομα*, δηλαδή κοινές πεποιθήσεις και συμπεριφορές που έχουν κάποιο κοινό κεντρικό σημείο και χαρακτηρίζουν τα μέλη των πολιτιστικών ομάδων. Ο ατομισμός π.χ. είναι ένα πολιτιστικό σύνδρομο και το κεντρικό του σημείο είναι η αυτονομία ή ανεξαρτησία του ατόμου, ενώ αντίθετα στην συλλογικότητα κεντρικό σημείο είναι η σπουδαιότητα της αλληλουποστήριξης και αλληλεξάρτησης. Υπολογίζεται ότι το 70% των ανθρώπων ζουν σε πολιτισμούς προσανατολισμένους στην συλλογικότητα. Είναι λοιπόν προφανές ότι οι επαφές μεταξύ τέτοιων εκπροσώπων βρίσκει σοβαρή ασυμφωνία αξιών.

Τέταρτο εμπόδιο είναι η αδυναμία να δεχτεί κανείς ότι όλοι οι άνθρωποι δεν είναι ίδιοι και είναι φυσιολογικό να διαφέρουν στις σκέψεις, τις ιδέες και τις συμπεριφορές τους – ακόμα και στα συναισθήματά τους. Πρόκειται για την *υπόθεση της καθολικότητας ή της οικουμενικότητας* – σφάλμα που όπως είδαμε κάνουν ακόμα και οι ψυχολόγοι – και που συχνά οδηγεί στην υποτίμηση των επιλογών των άλλων και την αντιπαλότητα.

Τέλος ο ίδιος ο *εκσυγχρονισμός* είναι μία από τις βαρύτερες συνέπειες της υπόθεσης της καθολικότητας, αφού προωθείται όπως έχουν δείξει πολλές έρευνες μαζί με αξίες και συμπεριφορές όπως ο ατομισμός, η φιλοδοξία, η ισχνές οικογενειακές σχέσεις, η μικρή διαφοροποίηση στους οικογενειακούς ρόλους, η υποτίμηση των "λαϊκών" αντιλήψεων, η ανεξαρτησία από παραδοσιακές μορφές ελέγχου κ.α. Ταυτόχρονα δε υποστηρίζεται ότι αυτές ακριβώς οι εκσυγχρονιστικές αξίες είναι που οδηγούν στην οικονομική ανάπτυξη – αφού στις πιο πλούσιες δυτικές χώρες έχουμε σαφή επικράτησή τους. Ωστόσο οι διαπολιτιστικές έρευνες έδειξαν το ανάποδο: η οικονομική ανάπτυξη οδηγεί πολλές φορές στη υιοθέτηση εκσυγχρονιστικών και ατομιστικών αξιών.

Οι διαπολιτιστικές επαφές και οι συνέπειές τους

Όλες οι διαπολιτιστικές επαφές μπορούν να θεωρηθούν ως ανταλλαγές ή αλληλεπιδράσεις μέσω των οποίων τα άτομα και οι ομάδες συχνά υιοθετούν νέες αξίες και συμπεριφορές. Υπάρχουν δηλαδή *πολιτιστικές μεταβολές* που οφείλονται ακριβώς στην επικοινωνία μεταξύ των πολιτισμών. Ο βαθμός αυτής της μεταβολής εξαρτάται από το αν οι επαφές είναι μόνιμες, από το πόσο συχνές είναι και από το αν τα άτομα ή οι ομάδες έρχονται σε επαφή καταναγκαστικά ή εθελοντικά.

- *Είναι φυσικό να περιμένει κανείς ότι επαφές που λαμβάνουν χώρα εθελοντικά, σε καθημερινή βάση και μόνιμα, θα έχουν πολύ μεγάλη επίδραση στους συμμετέχοντες. Το αντίθετο θα συμβαίνει όσο περιορίζονται οι επαφές. Το ίδιο ισχύει όχι μόνο για διεθνικές επαφές αλλά και για τις επαφές που αναπτύσσονται μεταξύ κάποιων μειονοτικών ομάδων και του κυρίαρχου πολιτισμού που τις περιβάλλει.*

Πως αντιδρά κανείς σε αυτές τις μεταβολές; Οι διαπολιτιστικές έρευνες εστιάζουν σε τέσσερις στρατηγικές των ατόμων και των ομάδων προς την πολιτιστική μεταβολή: α) την *αφομοίωση*, όπου η αρχική πολιτιστική ταυτότητα και ο παλιός τρόπος ζωής χάνουν την αξία τους ενώ ταυτόχρονα επιδιώκονται εντατικά οι επαφές με εκπροσώπους άλλων ομάδων, β) τον *διαχωρισμό*, όπου αντίθετα επιδιώκεται η διατήρηση της ταυτότητας και του τρόπου ζωής και αποφεύγονται οι επαφές με ξένους, γ) την *περιθωριοποίηση*, κατά την οποία δεν υπάρχει ενδιαφέρον για διατήρηση της ταυτότητας και ταυτόχρονα δεν υπάρχει ενδιαφέρον (λόγω αποκλεισμού ή διακρίσεων) για διαπολιτιστικές επαφές και δ) την *απαρτίωση*, κατά την οποία και επιζητούνται οι διαπολιτιστικές επαφές και επιδιώκεται η διατήρηση της αρχικής ταυτότητας.

Από τα παραπάνω είναι εμφανές ότι η πολιτιστική πολυμορφία των σύγχρονων κοινωνιών είναι αναπόφευκτη και φυσιολογική εξέλιξη. Είναι όμως και αποδεκτή; Η εικόνα που παρουσιάστηκε είχε κάποια διασκεδαστικά στοιχεία, αλλά κυρίως αποκάλυψε την τάση για ισοπέδωση των πολιτιστικών διαφορών, την αλόγιστη και σε ένα βαθμό βίαια προώθηση ενιαίων πολιτιστικών προτύπων και την αγωνία των μειονοτικών και των περιφερειακών πολιτισμών για να επιζήσουν. Έγινε επίσης εμφανές ότι το σύνολο σχεδόν των αρνητικών επιπτώσεων των διαπολιτιστικών επαφών προέρχεται από την προσήλωση των συμμετεχόντων στα στατικά τους χαρακτηριστικά. Φαινόμενα όπως ο ελιτισμός και ο κοινωνικός αποκλεισμός μπορούν κάλλιστα να εξηγηθούν με βάση τα παραπάνω. Μπορούν όμως και να προληφθούν ή να περιοριστούν; Οι διαπολιτιστικοί ψυχολόγοι επιμένουν ότι όλα τα παραπάνω μπορούν να γίνουν αντικείμενα εκπαίδευσης και διαφώτισης των ενδιαφερομένων και αυτό είναι συνήθως και η μόνη αξιόπιστη πρόταση που έχουν: η αναφορά στην εκλογίκευση και την μάθηση.

Η Ομαδική Ανάλυση

Αυτό ακριβώς το ζήτημα είναι που κάνει και την σχέση της διαπολιτιστικής ψυχολογίας και της Ομαδικής Ανάλυσης επίκαιρη και αναγκαία. Πέρα από την ικανότητα της να εμπνεύσει νέα θέματα διαπολιτιστικής έρευνας όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η Ομαδική Ανάλυση έχει την δυνατότητα να προσφέρει μια στερεή βάση για την ανάπτυξη φιλοσοφίας και δράσης στην πρόληψη διαπολιτιστικών συγκρούσεων ή άλλων επιπτώσεων όπως ο κοινωνικός αποκλεισμός π.χ.

Η ΟΑ με την κυκλική διάταξη των ομάδων και την ισότιμη συμμετοχή όλων των μελών ανατρέπει το δυτικό εκπαιδευτικό πρότυπο της από καθέδρας αυθεντίας που μπορεί να απευθυνθεί μόνο στη λογική των εκπαιδευόμενων. Μπορεί επομένως να εμπνεύσει τη φιλοσοφία της διαπολιτιστικής παρέμβασης. Ο έντονα βιωματικός χαρακτήρας της έχει ως στόχο την ενδυνάμωση του Εγώ, την έμπνευση καθώς και την έκφραση της σκέψης και του συναισθήματος, όχι μόνο των εκπαιδευόμενων, αλλά και των εκπαιδευτών και γι' αυτό είναι πιο πρόσφορη στην επεξεργασία τέτοιων λεπτών και ασυνείδητων μηχανισμών όπως αυτοί που αναφέρθηκαν.

Η Ομαδική Ανάλυση τόσο ως ψυχοθεραπευτική προσέγγιση, όσο και ως πολιτιστική παρέμβαση διευκολύνει την αμφισβήτηση και επεξεργασία των προκαθορισμένων κοινωνικών και πολιτιστικών ρόλων και αναδεικνύει την *ιδιοπροσωπία* ως το πιο αναγκαίο, το πιο δυναμικό και

το πιο δημιουργικό χαρακτηριστικό της θεραπευτικής κατάστασης στην ομάδα. Αντίστοιχα, στις μεσαίες και μεγάλες ομάδες, μέσω του διαλόγου, παράγεται ένας ίδιο-πολιτισμός (idioculture) που νοιάζεται για την σημασία των συμβόλων και των λέξεων, καθώς και την υποκειμενικότητα ή την ιδιαιτερότητα του κάθε μέλους χωρίς να αναλώνεται στα στατικά του χαρακτηριστικά.

Η Ομαδική Ανάλυση μπορεί έτσι να αποτελέσει εναλλακτική προσέγγιση για την επίλυση διαπολιτιστικών συγκρούσεων, την ανάπτυξη ενεργούς και ισότιμης *επιπολιτιστικής* δράσης των διαφόρων ομάδων και την απαρτίωση τους σε μια πολυπολιτιστική (multicultural) κοινωνία.

Η πολυπολιτιστική προσέγγιση αποσκοπεί στη δημιουργία ενός κοινωνικοπολιτικού πλαισίου, μέσα στο οποίο τα άτομα μπορούν να αναπτύξουν υγιείς ταυτότητες και αμοιβαία θετικές διαμαδικές στάσεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Berry, J.W., Poortinga, Y.H., Segal, M.H., & Dasen, P.R (1992) *Cross-Cultural Psychology: Research and Applications*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Bruner J. (1997) *Πράξεις νοήματος*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
3. Gergen, K.J., Lock, A., Gulerce A., & Misra G. (1999) 'Psychological Science in Cultural Context', *American Psychologist*, 30: 1120-40
4. Kim, U., Park, Y.-S. & Park, D. (2000) 'The challenge of Cross-Cultural Psychology', *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 31(1): 63-75.
5. Kritikou, M., & Menoutis, V. (1999) Hellenism and Group-Analytic Training, in A.-V. Rigas (ed.) *Education of Ethnic Minorities: Unity and Diversity*. Athens, GR: Ellinika Grammata.
6. Latour, B. (2000) *Ουδέποτε υπήρξαμε μοντέρνοι. Δοκίμιο συμμετρικής ανθρωπολογίας*. Αθήνα: Σύναλμα.
7. Menoutis, V., Angelopoulos, A. & Kritikou, M. (2000) 'Very Large (Vast) Groups as a Balkan Cross-Cultural Bridge', *poster presented at the 5th Congress of the Balkan Military Medical Committee, Ankara, Turkey*.
8. Nisbett, R., Peng, K., Choi, I., & Norenzayan, A. (2000) 'Culture and Systems of Thought: Holistic vs. Analytic Cognition'. *Psychological Review*, 108, 291-310.
9. Segal M.H., Dasen, P.R, Berry, J.W., & Poortinga, Y.H. (1993) *Διαπολιτιστική Ψυχολογία. Η μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε παγκόσμιο οικολογικό πολιτιστικό πλαίσιο*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
10. Singelis, T.M. (2000) 'Some thoughts on the Future of Cross-Cultural Social Psychology', *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 31(1): 76-91.
11. Smith P., Bond M.H. (1993) *Social Psychology across Cultures*. - N.Y.: Harvester Wheatsheaf.
12. Triandis H. (1997) 'A Cross-Cultural Perspective in Social Psychology', in McGarty, C., & Haslam, A. (eds.) *The Message of Social Psychology*, pp 342-354. Cambridge: Blackwell.